

Др Светозар Поштић

ЛУДЕ, БУДАЛЕ И КЛОВНОВИ У *ЗЛИМ ДУСИМА* ДОСТОЈЕВСКОГ

У овом раду се описује пет луда, будала и клонова у *Злим дусима*, претпоследњем роману познатог руског књижевника Фјодора Достојевског. Прво се укратко приказује опис ове појаве у западноевропској и руској књижевности и култури, са нарочитим освртом на специфични тип карактеричан за руско друштво као и на идеје комичног и смешног у радовима Достојевског. У главном делу рада, врши се анализа пет ликова из прозног дела: Степана Верховенског, Капетана Лебјадкина, Хромоношке, Андреја фон Лембека и Љамшина. Као главна функција ових ликова у роману наводи се сатира идеолошких тенденција у руском друштву, исмевање сујете, гордости и лицемерја, и хумор који има за циљ да забави и истакне моралну поруку овог дела.

Кључне речи: луде, будале, клонови, Достојевски, *Зли дуси*.

У својим најпознатијим романима, руски прозаиста Фјодор Достојевски (1821–1881) бави се суштинским животним темама: слободом, грехом, љубављу, покајањем и смрћу. Због озбиљности питања које поставља, критичари најчешће запостављају његов хумор. Руски теоретичари су његовим хумором почели да се баве тек 20-их година 20. века. Међутим, сатира – на моменте урнебесна – и те како је значајна страна стваралаштва великог руског књижевника. Разлог запостављености хумора у његовим прозним делима лежи и у томе да пародија и смех нису најважније уметничко и философско средство и циљ Достојевског. Они су само пропратни чинилац драме који ликове и догађаје у његовим делима чине трагикомичним. Као и у самом животу, човек често због комичности неког лица или догађаја не примети њихову трагичност, и обратно – због трагике не види њихово светлије, шаливо, понекад чак гротескно наличје. Достојевски је врло вешто умео да представи природни спој плача и комичног несклада, и да ненаметљиво и спонтано помеша психичку патњу и веселу иронију.

У сваком свом дужем делу, Достојевски има барем једног, али још че- шће више ликова који би се могли описати као луде, будале или клонови. У *Идиоту*, то је пре свих главни протагониста романа, прости, великодушни и психички поремећени епилептичар Књаз Мишкин. У *Злочину и казни* најупечатљивији пример оваквог лика је обешчашћена пијаница Семјон Мармеладов, несрећни и добронамерни пајац. У роману *Браћа Карамазови*, као луде истичу се сладострасник и зли клоун Фјодор Карамазов и његов најстарији син, необуздани и незграпни Дмитриј. У *Злим дусима*, претпослед- њем роману Достојевског, објављеном 1871–1872. године, постоји читава га- лерија луда, лудака, будала, идиота, клонова, злих и безазлених трикстера. Шта више, могло би се тврдити да је скоро сваки лик на неки начин или ко- мичан или гротескан. Међутим, по својим најважнијим особинама издвајају се детињаста либерал и интелектуални пајац Степан Верховенски, злосрећни, подли шаливција Капетан Лебјадкин, његова сестра, слабоумна Хромоно- шка, бирократски клоун фон Лембке и бестидни трикстер Љамшин.

У овом раду, прво ће бити представљен појам лудости у теорији и књи- жевности са кратким освртом на писце и дела који су оставили дубок траг у анализи ове појаве. Такође ће бити приказан овај феномен у руској књижевно- сти и култури, а затим и преглед неких од тумачења комичног и смешног у делима Достојевског. У главном делу овог чланка биће анализирани помену- ти ликови у роману *Зли дуси*, са циљем да се осветли и појасни њихов смисао и значај. Као проницљиви посматрач и тумач људских душа, Достојевски је тачно определио подвојеност човекове личности и улогу смеха и игре у живо- ту сваког појединца. Један од главних циљева у овом, као и у другим његовим романима, био је приказ руске душе са свим њеним врлинама, пороцима и манама. Пародија и комедија једно је од најзначајнијих средстава којима је руски писац описао путеве човековог страдања, пропасти и спасења.

1. Луде, будале у књижевности и култури и појам комичног и смешног у делима достојевског. Поглед на људе са психичким и менталним ограни- чењима, на чудеке и на оне који имају тешкоће при схватању и расуђивању мењао се током последњих неколико векова. За време средњег века и рене- сансе, на њих је посматрано са одређеном дозом саучешћа и поштовања. Сматрало се да људи који се настрано или безумно понашају поседују знање о ограничености овог света, и да имају присни додир с оностраним. У сво- јој књизи *Похвала лудосији*, Еразмо Ротердамски (Desiderius Erasmus Roterdamus, 1466–1536) пише да је лудост неопходна у међуљудским односима, и саркастично тврди да је она потребна и теолозима како би Јеванђеље про- тумачили на себи користан начин.

У доба разума, који почиње од 17. века, све се изменило, тврди францу- ски филозоф Мишел Фуко (Michel Foucault, 1926–1984) у својој књизи *Историја лудила у доба класицизма* (1961). За време ренесансе, ликовна уметност и књижевност приказивали су луде и будале као мудраце. Међутим, са развојем рационализма, друштво је почело да их затвара и изолиује у спе- цијалне, за то одређене државне институције (FOUCAULT 1972: 27-35).

У свом дугом есеју *Форме времена и хронолоџија у роману*, руски филозоф Михаил Бахтин (1895–1975) говори о луди и лакрдијашу као средишњој фигури *Празника луда*, одржаваном по градовима западне Европе до савременог периода. Ношење маске овој личности даје право да не разуме, брка, пародира, приказује живот као комедију и људе као глумце, омогућава му привилегију да скида другима маске, вређа, и да свима објављује приватни живот (Бахтин 1975: 336–338). Пошто себе не узима за озбиљно и не претендује на ауторитет или материјалну корист, лакрдијаш, као и свака дворска луда, има право да раскринкава друге, нарочито људе на власти. У књизи *Франсоа Рабле и народна култура Средњевековља*, Бахтин представља луду и будалу као отеловљење идеје „карневала“, која за циљ има ослобађање народних маса од императива одређеног понашања и послушности краљу и цркви (Бахтин 1990: 8).¹ У својој познатој књизи о Достојевском, у којој назива приповедачки стил аутора „полифонијом“, Бахтин указује на функцију и значај „карневалског смеха“ у пишевом уметничком свету и подсећа да је сам Достојевски позивао ауторе уметничких дела да се према својим јунацима односе с иронијом, да не апсолутизују ни њихову нискост ни њихову идеалност (Бахтин 1986: 486).

Луде и будале такође су чести ликови у европским бајкама и књижевним делима. Један од најчешћих луда је „срећна будала“, добронамерни простак или сеоски глупан који на крају добија награду у виду невесте, блага или натприродне моћи, а понекад и све троје одједном. Ту су још и блесавко, несрећник и главни објекат шала и задиркивања, као и мудра луда, који своје дубоко разумевање смисла свих дешавања и прозорљивост крије иза неразумног понашања. Дела Вилијама Шекспира пуна су разних луда и клонова. Једна од најпознатијих Шекспирових луда је Фалстаф, дебели, хвалисави пајац, који је Достојевском послужио као образац за лик Капетана Лебјадкина у *Злим гусима*. Још један познати јунак раног модерног доба који мути јасне границе међу лудилом и здравим разумом јесте Сервантесов Дон Кихот (Don Quixote), заблудели идеалиста, кога је Достојевски назвао „најзавршенијим ликом у хришћанској књижевности“ и „прекрасним једино због тога што је истовремено и смешан“ (Достоевский 2018, 195).

Пошто се Руси углавном сматрају ирационалним у односу на пословично рационалне западњаке, није чудо да је њихов однос према лудама и клоновима јединствен и особен. Руска пословица *Дурак дураком и тушится* („Луд(ост) се само лудим (лудошћу) гаси“) показује да се са лудом не може расправљати, а његова лудост се може неутралисати једино истим понашањем. Још једна пословица, *Из дурака и њлач смехом њреџ* („Из луде и плач звучи као смех“) приказује повезаност две супротне емоције, па и исцелитељску моћ шале и смеха. Најзад, изрека *Пуля дура, а виноватого најдет* („Метак

¹ Иако описује француску народну традицију, Бахтинов мотив да пише о јавном исмевању и понижавању аутократије сигурно је и покушај превазилажења „монологизма“ стаљинистичке пропаганде времена у којем је писао уз помоћ вербалног протеста и хумора (види Поштић, *Бахтин и Хришћанство*).

је луда, но кривца ће наћи“) открива необјашњиву моћ судбине, карме или воље Божије у кажњавању виновника (Даль 2023). Често навођен цитат који се приписује Достојевском, *Дурак, признавши, што он дурак, уже не дурак* („Луда која признаје да је луда више није луда“) изражава однос између безумља и свести (Толковий словарь, 2023). Ова изрека подсећа на испитивање мудрости које чувени грчки философ Сократ описује за време свог суђења. Он закључује да је стварно најмудрији човек у Атини пошто је једини који зна да ништа не зна.

Појам луде у руској култури вероватно је најбоље илустрован у митологији и фолклору. Иван-луда (*Иван-дурак*) је познати протагониста руских бајки. Његово име и опис често се користе у деминутиву, али *Иванушка-дурачок*, што би се могло превести као будалица, од њега чини лик „срећне будале“. Он је најчешће најмлаћи од три брата, за кога би се могла применити флоскула, „има више среће него памети“. Још једна позната луда из историје руске културе је *скоморох*, средњовековни лакрдијаш, забављач и музичар.² Први записи о постојању скомороха потичу из Кијевске Русије 11. века. Делатност ових професионалних клонова потпуно је забрањена у 17. веку, и временом они су се преобразили у луткаре, вашарске забављаче, путујуће музичаре и глумце. Њихови маскирани наступи уз пратњу балалајке и других инструмената били су део традиционалних празничних фестивала, као што је *Масленица* (Покладе). Скоморосима је том приликом дозвољавано да отимају од људи личне предмете и бацају их на кровове, блокирају улаз у куће и пролаз на улицама, и врше сличне неслане шале. Њихово „антипонашање“ (*антиповедение*) Црква је сматрала „скандалозним“, чак „демонским“ и „безбожним“, и често су их због тога власти прогониле.

Посебно место у историји источног хришћанства, нарочито руског, заузима (Христа ради) јуродиви. Јуродиви глуми лудило и трпи глад, немаштину, хладноћу и презир околине, како би се, прогањан и исмеван, „смирио“, тј. ослободио се самољубља и таштине, и стекао благодат Светог Духа. Начин живота који су на себе преузели људи који се тако називају у православној хришћанству сматра се једним од најтежих духовних подвига. У Русији он је нашао нарочито погодно тло, јер, као што Достојевски јетко примећује у *Злим Дусима* кроз исказ сујетног и либералног књижевника Кармазинова, руског човека је најлакше занети „отвореним правом на бешчашће“ (Достоевский 2016, 376–377).

Опис разних будала и луда у делима Достојевског мора се посматрати у ширем контексту смешног и комичног у пишевој естетици и поетици. Његов таленат да се „теши хумором“ није се испољавао само у његовом књижевном делу, већ и у самом животу. Супруга Достојевског и многи његови савременици сећају се његове љубави према игри речи, шалама и духовитим досеткама, његовом „непоновљивом хумору“ (Долинин 1964). Касније је

² Ова реч вероватно потиче од грчког σκώμιαρχος (Гр. σκώμια = „шала“). Кловн из италијанске Комедије дел арте имао је сличан назив – *scaramuccio*.

Томас Ман скренуо пажњу на пишчеву непревазиђен осећај за хумор: „Чак и је епилептичарско-апокалиптички свет духова Достојевског прожет незауостављављивом комедијом“ (цит. у Мухина 2012).

Већ је В. Г. Бјелински, познат по томе што је Достојевског после објаве његовог првог романа прозвао „жестоким талентом“, указао на пишчев дар да „у исто време насмеје и дубоко потресе душу читаоца, да га примора да се смеје кроз сузе“ (Белинский, 1982: 128). Међутим, тек у постреволуционарном периоду критичари су више пажње почели да посвећују теми комичног у делима Достојевског. И. И. Лапшин је, рецимо, 1929. године приметио противречну природу писца, са једне стране „озареност кротким дечијим осмехом,“ а са друге „паклени хохот пун мука.“ (Лапшин 1986: 104–105). П. М. Бицили је закључио да комизам за Достојевског представља кључну пројаву духовних „болести“ човечанства, и наводи све видове комичног у његовим великим романима: од меког хумора до јетке сатира и „бурлескне буфонаде“³ (Бицилли 1996: 504). Најзад, чувени руски и амерички прозаиста Владимир Набоков је руског раоманописца назвао „ванредно талентованим хумористом“ (Набоков 1996: 219).

Достојевски разведрава трагедије својих романа понекад скривеним, а понекад отвореним смехом придајући својим јунацима комичне црте, и на тај начин уноси у свој уметнички свет разноврсност и динамику. Притом, помоћу комичног исмејава многе идеје са којима се не слаже, одсуство духовности и глупост, разобличава бездарне теорије. Придајући трагичним догађајима комичне црте, писац повећава трагику онога коме или чему се смеје (Мухина 2012). Због тога код њега, по речима Лапшина, хумор постаје „средство за очишћење душе и душевног трулења“ (Лапшин 2007: 234).

Р. Г. Назиров, који наводи Чарлса Дикенса, Николаја Гогоља и Салтиков-Шчедрина као комичарске узорце Достојевског, пише да у његовом делу постоје све форме комичног: иронија, сарказам, сатира и хумор (Назиров 1985: 115). Роман *Зли души* може се, по Н. И. Лонгиновој, посматрати као „својеврсна енциклопедија стилске комедије“ захваљујући његовом хроничарском жанру и стилу приповедања наратора-хроничара (Лонгинова 2012). При опису Степана Верховенског, на пример, писац користи иронију и хумор без икаквих назнака о тој намери. Иако разобличава либерализам овог комичног лика, као и јаз између његове маште и амбиције с једне стране и воље и упорности с друге, сатира ту не поседује само негативну црту. Како је Достојевски сам написао, „Трагедија и сатира су две сестре које ходају заједно, а име обома, заједно узевши, је истина.“ Сатира, тврди он, обавезно мора имати позитивну „основу“ без које се код човека само „ствара недоумица која доприноси колебању мисли“ (Достоевский 2018: 55, 235).

Ликови луда, будала и кловнова у делима Достојевског не би, према томе, били толико реалистични и упечатљиви да писац, осим што их исмева,

³ Ова реч се односи на француску реч *buffon* која у модерним европским језицима означава посебну врсту глупирања и лакрдијашења са примесама ругања и исмевања.

према њима нема толико симпатије и разумевања. Позитивно акцентовани смех, како објашњава Андреј Куниљски, утврђује хришћанске вредности као што су радост и весеље, и помаже у борби против погубних страсти – унија и жалости (Куниљский 2023).

2. ЛУДЕ, БУДАЛЕ И КЛОВНОВИ У *ЗЛИМ ДУСИМА*. У роману *Зли дуси*, именице *дура* и њен мушки еквивалент *дурак* („лудак, глупан“), као и све са њима повезане речи (*дурачок*, *дуралей*, *дурачки*) појављују се преко 70 пута. Именица *шуи* („шаливџија, пајац, клоун“) и придев *шуиовский* (од *шуиовство* – „глупирање, лакрдијаштво“) користе се 16 пута. Овде не рачунамо речи *шуика* – „шала; смицалица“, *шутливый* – „шалив“ и *шутить* – „шалити се, терати шегу“, које се појављују још 33 пута. Најзад, реч *йлуи* „шаливџија, несташко, битанга“, *плутовать* – „варати, подваљивати, обмањивати“, као и још неколико од њих изведених речи Достојевски у целој књизи употребљава 14 пута (Даль 2023). Оваква учесталост речи повезаних са маломљем, шалом, шегом и лакрдијашењем показује значај луда, будала, клонова у овом делу. Важно је да те ликове Достојевски не само описује, већ именује и њих и њихово лудирање, настрано и будаласто понашање.

Роман почиње описом Степана Трофимовича Верховенског, интелектуалца у служби богате земљопоседнице, генералске удовице Варваре Ставрогине. Након завршетка школовања у престоници, Верховенски је почео да пише стихове, предаје на факултету, и пише научне радове, али је онда прихватио удовичину понуду да се врати у родни, провинцијски градић као приватни учитељ њеног сина. Кад је син одрастао и отпутовао, она наставља да га издржава како би се хвалила његовом репутацијом књижевника и научника, али он ништа више не пише под изговором да је „гоњен“ и „изгнан“ због својих напредних ставова (Достоевский 2016: 16). Степан Трофимович проводи време у доколици и седељкама са доста пића у друштву неколико локалних ексцентрика, који га цене и уживају у његовим доскочицама. Његов лик је заснован на личности Тимофеја Грановског (1813–1855), историчара и професора Московског универзитета (Достоевский 2018: 157–161). Кроз опис овог лика, Достојевски исмева руске либерале 40-их година 19. века, који су својим прогресивним идејама омогућили развој револуционарне свести код својих синова.

Приповедач у роману, најбољи пријатељ Степана Верховенског, о њему пише похвално, али на крају описа неког догађаја готово увек дода ироничну опаску о „професоровој“ лењости, комичној изгубљености, плашљивости или неконтролисаном емотивности. Верховенски би се понекад уморио од стајања, па је често лешкарио на боку (Достоевский 2018: 25). Пријатељима се правда: „Изгледа као да сам спреман за рад, материјали су скупљени, али не ради се! Ништа ми се не ради!“. Такве изјаве биле су намењене „да му придају још величине у нашим очима, као страдалнику науке“, објашњава његов поузданик (Исто: 32). Само је једном у животу изашао на сцену да нешто из написаног прочита, и после се са сузама увек о томе поносно при-

сећао. Међутим, на крају додаје да су му аплаудирали само из учтивости, јер „нико у тој публици ништа о мени није знао“ (Исто: 34). „Je suis un простой приживальщик, en rien de plus!“⁴ признаје он у једном моменту искренности са собом (Исто: 39), а у тренуцима малодушности, неодлучности и напетости, често га обузимају хистерични напади, и он плаче као мало дете на рамену свог пријатеља (Исто: 40).

Врхунац страха и панике у свом једноличном животу Верховенски доживљава када код њега долази државни службеник Блум, учтиво му објашњава да хоће да прегледа његове књиге и списе, и онда нешто од тога заплещује. Мало касније, он тај догађај препричава наратору, тврдећи: „J'étais surexité, mais digne, je vous l'assure.“⁵ Бојим се, узгред, да сам, чини се, заплакао“, и мало касније упада у конвулзивно риданье, које траје пет минута (Исто: 412). Иронично је и то што, иако бескрајно самољубив, Степан Трофимович себе тачно описује: „Ја сам блажено дете, са свим егоизмом детета, али без његове невиности“ (Исто: 129). Овај гротескни лик био би искључиво комичан, да му Достојевски не додељује једну од главних улога у погубним друштвеним процесима. Његов син Петар, чије васпитање он потпуно запоставља, постаје зли побуњеник чије превратничке активности најављују большевички цинизам, нихилизам и спремност да се учини све, укључујући и усмрћивање милиона људи, не би ли се докопали власти и остварили своје утопистичке идеје.

Капетан Лебјадкин уопште није капетан у оставци, како се представља, већ бивши државни службеник без посла и новца, који, кад га и добије, одмах потроши на алкохол, и данима се не трезни. То је крупан, средовечан човек са гримизним, натеченим лицом, дрхтавим образима, малим, лукавим очима, брковима и зулүфима. Описијући га на овај начин, наратор додаје да „постоје људи којима чисто одело уопште не пасује“ (Исто: 176). Он уме само „да суче бркове, пије и брбља најсрамније глупости које се могу замислити“ (Исто: 44). Спој осећаја ниже вредности и уображености изражава се код њега, у ретким тренуцима трезвености, нестрпљењем и клоновском неспретношћу пред људима (Исто: 177). Код куће, са друге стране, постаје зао, и малоумну сестру, Марију Тимофејевну, „свакодневно бичује“ (Исто: 105). „Код сличних дугогодишњих пијаница појављује се на крају неки несклад, растројство, нешто као повређено и безумно, мада, узгред, они умеју да варају, обмањују и манипулишу не горе од других, ако треба,“ закључује приповедач његов опис (Исто: 263).

⁴ „Ја сам један прости приживальщик [онај који ништа не ради и живи на рачун другога], ништа више! (фр.)“ Верховенски често у свој говор убацује француске фразе, а једна од омиљених игара речи, коју сматра нарочито духовитом, јесте када намерно погрешно преведе неку изреку са руског на француски, као на пример *куда Макар телат не гонял* [куда Макар није ни телад гонио] на „dans le raus de Makar et de ces veaux“ [у земљу Макара и његове телади], мислећи на Русију.

⁵ „Био сам претерано узбуђен, али достојанствен, уверавам вас (фр.).“

Као свесном пајаци, Лебјадкину је најважније да насмеје друге. Николај Ставрогин, богати, размажени, равнодушни и „превремено уморни човек“ (Исто: 192) држи га и плаћа као своју дворску луду, алудирајући на однос Принца Харија и Фалстафа у Шекспировим драмама о Хенрију Петом. Ставрогин се на његове шалтиве, вулгарне стихове церека, понекад се од силног смеха хватајући за слабине (Исто: 264). Лебјадкинову бестидност и комичност користи и Сергеј Липутин, завидљиви и злонамерни интригант, који га наговара да прочита своје баналне и сирове стихове на балу гувернерове жене, како би упропастио прославу и наругао се домаћинима. Лебјадкин, међутим, на сцену излази потпуно пијан, што у публици изазива урнебесни смех, и стихове чита сам Липутин, изазивајући хаос у публици и пре почетка приредбе (Исто: 454–456). За човека који није склон глупирању и вулгарним шалама, какав је Алексеј Кирилов, Лебјадкин је глуп, празан и „савршено штетан“ човек (Исто: 107).

Овај лик, осим фигуре луде, садржи и архетип бунтовника или разбојника. Позната је руска склоност ка разуларености и анархији, пише Николај Берђајев (1998: 17–18), који је одлично познавао и умео да опише руски менталитет. Код представника свих народа налазимо на повремено неконтролисано опијање и теревенке, али вероватно само код Руса постоји појам звани „запој“ (*запой*) – самодеструктивно опијање које траје неколико дана и често се трагично завршава. Због свог поноса, Капетан Лебјадкин сигурно не жели да га сви исмејавају и сматрају безвредним, али некакав исконски, дивљи порив јача од свега, и он скоро уопште није у стању да се обузда.

Сестра Капетана Лебјадкина, Марија Тимофејевна, је релативно млада жена, болесно мршава, одевена увек у исту, шарену хаљину, са дугим вратом и ретком, тамном косом увек скупљеном у пунђу. Зову је и „Хромоношка“, јер јој је једна нога краћа и храмље док хода. Има „тихе, умиљате, сиве очи“, а у њеном „суптилном, скоро радосном изгледу“ просијава нешто сањалачко и искрено (Исто: 148–149). Радост и страх испољава спонтано попут детета. Скоро све време проводи у прљавој и неуредној соби малог стана коју је са братом изнајмила, седећи непомично, с времена на време посматрајући се у огледало, мажући усне и пудеришући се. Понекад гледа у карте и нешто коментарише. Једна једина крофна довољно јој је хране за цео дан. Прича сама са собом, највише о ономе што је чула од игуманије и сестара манастира где је била смештена пре него што ју је брат одатле одвео. Према увек пијаном Лебјадкину односи се без и најмањег страха, чак с крајњим непоштовањем, називајући га својим слугом, а његове батине не памти јер после повремених нервних напада губи памћење (Исто: 150).

Пре него што је послата у манастир, Хромоношка је са братом живела у Санкт Петербургу, где је Лебјадкин просио, лумповоао и увесељавао Николаја Ставрогина. Млади племић је у то време био толико очајан због неиздрживе досаде и осећаја бесмисла живота, да је помишљао на самоубиство, али онда је, гледајући једном „одушевљену идиотку“, тајно али безумно у њега заљубљену, одлучио са њом да се ожени, јер „нешто безобразније није

било могуће замислити“ (Исто: 665). Сведоци су се заклели да тајно венчање никада ником неће открити, али га је сам Ставрогин касније пред свима признао.

Марију Лебјадкину многи критичари називају јуродивом (види, на пример, МURAV 1991; КАБАКОВА 1997). Иако она има многа својства (Христа ради) јуродивих, као, рецимо, физички недостатак, крајње сиромаштво, снисходљивост, блажену радост, па и окончање живота насилном смрћу, Хромоношка се ипак не може назвати тим именом, јер она не користи непоштовање и гађење других да би сакрила прозорљивост и пружала помоћ људима у невољи. На крају свог живота, при последњем сусрету са Ставрогиним, када га агресивно оптужује да он није „њен кнез“, већ самозванац (ДОСТОЈЕВСКИЙ 2018: 304), Лебјадкина очигледно показује све одлике психички поремећене особе. Истина је међутим, да се Достојејевски занимао за феномен јуродивости, у свим својим облицима, јер се у *Бесима*, осим Лизавете блажене, о којој приповеда Хромоношка, описује и „јуродиви“ Степан Јаковљевич. Код приказа овог последњег лика, међутим, стиче се утисак да Достојејевски ту првенствено исмејава занимање обичних људи за чуда.

Андреј Антонович фон Лембке је још у детињству поставио себи за циљ да у школи засмејава другове, али на прилично чудан начин – циничним опаскама, изненађено се мрштећи кад га наставници на часу прозову да одговара, и глумећи неодлучност, што је сматрао нарочито духовитим (Исто: 304). Кад му се изабраница срца удала за другог, није очајавао, већ је од папира направио позориште (Исто: 305). Након што су му у књижевном часопису одбили прву приповетку коју им је послао, направио је целу железничку станицу са путницима и возом на прузи (Исто: 306). Невин до брака, коначно се оженио богатом и амбициозном четрдесетогодишњом Јулијом Михајловном. Пре примања дужности гувернера у провинцијском градићу где се одвија радња романа, она је почела да га „обрађује“, детаљно му излажући своју намеру да захваљујући новом положају овлада друштвом, нарочито његовим младим, прогресивним делом. Скромни и педантни „Лембка“ тада је почео да прави макету лутеранске цркве (Исто: 306). Комичност ове наивне будале појачава присуство његовог још неспретнијег и педантнијег рођака, Андреја Антоновича Блума, кога фон Лембке, на огромно негодовање своје супруге, увек запошљава као свог првог асистента.

Петар Верховенски бива примљен од стране гувернерове жене као свакодневни посетилац, саветник и повереник, што се фон Лембкеу никако не свиђа. Међутим, млади вођа завереника вешто манипулише гувернеровом наивношћу и таштином. Иако свестан да му се смеје у лице, Лембка се због жене не осуђује да заведе ред, све док дрскост младих људи окупљених око Петра Верховенског не постаје неподношљива. Огромна љубомора и повређено самољубље завршава се хистеричном сценом у спаваћој соби Јулије Михајловне, и после тога гувернер полако тоне у лудило. Следећег дана, неочекивано излази из кочије, одлази у поље и бере цвеће (Исто: 428). Почине да говори бесмислице. На балу, који се завршава прворазредним

скандалом, приповедач у једном тренутку „са страхом“ код њега примећује „тај опасни смешак“ и „злослутан израз“ (Исто: 454). Кад на другој страни реке букне огроман подметнути пожар, фон Лембке одлази тамо у кочијама, пење се на оборену ограду испред једне запаљене куће, почиње да машерукама и издаје наредбе које нико не може да испуни, све док се једна греда не сруши на његову главу, и он онесвешћен пада на земљу (Исто: 494–497).

У лику Андреја Антоновича налазимо погубност која мушкарцу навиклом на приватност и уздржаност може донети брак са амбициозном супругом. Он не може да се одупре жениним стремљењима ка слави и части, и креће против своје повучене природе. Међутим, то се никада не би могло догодити да код Лембека већ није постајала скривена склоност ка либерализму. Упркос унутрашњем отпору, он због тога није довољно одлучан да се категорично успротиви опасном женином приближавању људима са прогресивним идејама. Код њега такође видимо трагични сукоб жеље за инфантилношћу и веселом безбрижношћу са високим и одговорним положајем на који су га савесност, немачка дисциплина и послушност довеле.

„Јеврејчић“ Љамшин је последњи клоун који ће у овом раду бити описан. Овај поштански службеник, иначе одличан пијаниста, један је од посетилаца на ноћним седељкама Степана Верховенског. Кад би постајало сувише досадно, он би седао за клавир и свирао, а у паузама између композиција подражавао би свињу, гром, порођај са првим криком бебе. Само због тога је и био позиван у госте (Исто: 45). Љамшин је и најистакнутији члан младих људи који по граду смишљају подвале и обести. На једној свадби је, пијан, остао да спава у кући домаћина, и ујутро био сведок младожењине освете над својом невестом због повређене части претходне ноћи. Враголан је, наравно, одмах отишао то свима да исприча, па су његови другови дошли пред кућу младожење да му се гласно изругају. Други пут је са једним семинаристом младој жени која је продавала библије кришом подметнуо гнусне фотографије из иностранства. Оне су јој се просуле на јавном месту када је вадила књиге из вреће, што је изазвало толики смех и хаос, да је полиција морала да интервенише, и младу жену затвори иза решетака (Исто: 315–316). На балу гувернерове жене, Љамшин је са Липутиним пустио непозване мушкарце сумњивог изгледа да уђу унутра, а затим организовао да оркестар одсвира „туш“ кад је домаћица са мужем ушла у салу. За време свечаног плеса је прерушен ходао на рукама, на тај начин саблањујући озбиљне госте (Исто: 492).

Петар Верховенски уврштава Љамшина у превратничку „петорку“. При удруженом убиству Ивана Шатова, међутим, лакрдијаш не издржава притисак, и почиње да вришти и хистерише, па га други чланови конспиративне групе једва физички савладавају (Исто: 578–579). После злочина, Љамшин је цео дан провео у кревету окренут према зиду. Кад је увече коначно изашао напоље и одмах дознао о узбуни која је у граду настала, он почиње да бежи, али се уплашен, прошавши само неколико улица, враћа кући и закључава, не пуштајући никога унутра. Ујутро безуспешно покушава да се убије. Око поднева коначно трчи у полицију, где је „пузао на коленима, јецао и цвилио,

љубио под, вичући да није достојан ни да љуби чизме званичника пред собом“. О завери и убиству све је затим до танчина испричао (Исто: 638–639).

Судбина овог лика вероватно нам указује на праву природу шаљивџија који стално смишљају некакве смицалице и обести. Архетип трикстера или варалице у митолошким причама многих народа представља прву фазу јунака, незрелог и детињастог враголана, који није спреман да прихвати одговорност породичног живота или било каквог озбиљног подвига (види HENDERSON 1984: 118–21). Љамшин, који је увек спреман на подвалу и шегу када зна да за то неће претрпети озбиљне последице, током и након саучесништва у убиству не издржава ментални притисак, и открива сав свој кукавичлук.

И други ликови у роману испољавају настраност, склоност ка шегачењу и лудило, али пет описаних ликова у томе свакако предњачи. Задивљујућа је и комична, рецимо, Ставрогинова потреба за ругањем друштву из досаде и зловоље, спремност да направи скандал без и најмањг страха од последица. Шатов испољава одлике хришћанског лудила при спремности да жени, лишен сваке повређене сујете, опрости неопростив грех, прими је као да се ништа није догодило, и да је служи као поданик краљицу. Комична је, на пример, и таштина Кармазинова, који у сваком подсмеху види похвалу свом таленту и личности. Достојевски је у овом делу, више него у било ком другом, желео да прикаже руску склоност ка безбрижном весељу, глупирању и ругању. „Руског човека невероватно увесељава свака скандалозна гунгула у друштву“, пише он (Достоевский 2018: 443). Осим ослобађајућег смеха, та манијакална распојасаност са собом носи и бекство од круте таштине, лицемерја и прекомерне гордости. Достојевски је умео да препозна и опише ту значајну особину својих сународника, вешто је преплићући са узбудљивом драмом и истинском трагедијом. По томе је јединствен како у руској, тако и у светској књижевности.

3. Закључак. Бројност разних луда, будала и кловнова у роману Фјодора Достојевског *Зли дуси* показује духовитост и оштроумност руског писца. Због своје проницљиве ироније, приповедачког стила са непоузданим приповедачем и описом главних ликова прожетих „полифонијом“, он се може сматрати једним од првих прозаиста савременог доба и гласником модерне. Приказ шеге, глупирања и лудила са собом повлачи неколико важних етичких и уметничких циљева. Он представља:

1. Сатиру растућих појава у руском друштву, пре свега либерализма, атеизма и промоције сведозвољености, нарочито идеолошке побуне првих револуционара 40-их година 19. века.

2. Погубност алкохолизма, комичност несклада и јавног презира проузрованих овом подмуклом зависношћу. Такође, спој дивљења и ужасности пред бацањем сопственог достојанства и части пред лице јавности из ината или ирационалног бунтовништва и разузданости.

3. Гађење према сујети, лицемерју и гордости, као и похвала склоности скромних људи ка самоунижавању ради стицања спасоносне вере и безусловне љубави ка ближњем.

4. Тензију и противречности брачних односа, физичке привлачности ка супротном полу и страдању због страсти. Исто тако, неисплативост претеране уштогљености и следе послушности.

5. Комичност враголанства, али и неизбежни рачун који кад-тад пристигне за обести и подвале, као и дисонанцу међу шалливим намерама и болом проузрокованим сваким претеривањем.

Да се не заврши трагично, смрћу већине главних ликова, роман *Зли гуси* би, захваљујући обилатом хумору и веселим досеткама, изазивао много смеха и безбрижног задовољства. Међутим, он пре свега представља упозоравајућу анализу тадашњег руског друштва, пророчко указивање на опасност од револуционарних и рушилачких идеја. Колико год то чудно може звучати, комична иронија, јетка сатира и велики раскорак – чак дубоки јаз – између претензија и стварности представља јасну моралну поруку и позив на уздржање, освешћивање и неопходно родољубље.

И коначно, спој хумора и страдања, смеса комедије и трагедије доприноси реалистичном опису стварности са свим људским противречностима, пороцима и врлинама, греховима и стремљењу ка светости. Она оваплоћава тврдњу Артура Шопенхауера да „живот сваког појединца увек представља трагедију, али у детаљима он има све одлике комедије“ (SCHOPENHAUER 1966: 414).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин, М. М. *Формы времена и хронотопа в романе: Очерки по исторической поэтике. Вопросы литературы и эстетики.* Москва: Художественная литература, 1975.
- . *Франсуа Рабле и народная культура средневековья.* Москва: Художественная литература, 1965.
- . *Проблемы поэтики Достоевского.* Москва: Художественная литература, 1986.
- Белинский, В. Г. *Собрание сочинений в 9 т.* Т. 8. Москва: Художественная литература, 1982.
- Бицилли, П. М. *Избранные труды по филологии.* Москва: Наследие, 1996.
- Даль, В. И. *Словарь Даля. Словарь сс.* <<https://slovar.cc/rus/dal/>> 21.07.2023.
- Долинин, А, сост. *Достоевский в воспоминаниях современников.* Москва: Художественная литература, 1964.
- Достоевский, Федор. *Бесы.* Санкт Петербург: Азбука, 2016.
- . *Дневник писателя.* Санкт Петербург: Азбука, 2018.
- Еразмо Роттердамски. *Похвала лудости.* Београд: Алгоритам, 2002.
- КАБАКОВА, Е. Г. Юродивые и ‘юродствующие’ в романе Ф. М. Достоевского *Бесы.* *Вестник Челябинского государственного университета* 1(2) (1997): 92–102.
- Кунильский. А. И. „Комическое.“ *Федор Достоевский – Антология жизни и творчества.* <<http://fedordostoevsky.ru/research/aesthetics-poetics/018>> 12.13.2024.
- Лапшин. И. И. Комическое в произведениях Достоевского. А. Л. Бем. (ред.). *О Достоевском.* Paris: Amga, 1986, 101–120.

- ЛОНГИНОВА, Н. И. „Формы и функции комического в романах Ф. М. Достоевского.“ *disserCat*. <<https://www.dissercat.com/content/formy-i-funksii-komicheskogo-v-romanakh-f-m-dostoevskogo>> 26.02.2024.
- MURAV, Harriet. *Holy Foolishness: Dostoevsky's Novels and the Poetics of Cultural Critique*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1992.
- МУХИНА, С.А.. Феномен комического в творчестве Ф. М. Достоевского: 1864–1881 гг. *disserCat*. <<https://dissercat.com/content/fenomen-komicheskogo-v-tvorcestve-fm-dostoevskogo>> 26.02.2024.
- НАБОКОВ, В. Н. *Лекции по русской литературе*. Перевод. И. Толстой. Москва: Независимая газета, 1996.
- НАЗИРОВ, Р. Г. *Творческие принципы Достоевского*. Саратов: Издание Саратовского университета, 1982.
- ПОШТИЋ, Светозар. *Бахтин и хришћанство*. Нови Сад: Академска књига, 2012.
- ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ УШАКОВА. *Академик*. <<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov>> 21.07.2023.

*

- FOUCAULT, Michel. *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: Gallimard, 1972.
- HENDERSON, Joseph L. *Ancients Myths and Modern Man*. In: Carl G. Jung. *Man and His Symbols*. New York: Anchor Press, 1984: 104–157.
- SCHOPENHAUER, A. *The World as Will and Representation*. Vol. 1 Trans. E.F.J. Payne. London: Dover, 1966.

Svetozar Poštić

FOOLS, CLOWNS AND BUFFOONS IN DOSTOEVSKY'S NOVEL
THE POSSESSED

Summary

This paper describes five fools and clowns in *The Possessed*, one of the last novels by the famous Russian writer Fyodor Dostoyevsky. First, a brief description of this phenomenon in Western European and Russian literature and culture is presented, with a particular focus on the specific type characteristic for Russian society, as well as the ideas of the comic and laughter in Dostoyevsky's works. In the main part of the work, five characters from the prose work are analyzed: Stepan Verkhovensky, Captain Lebyadkin, Khromonoshka, Andrei von Lembke and Lyamshin. The main function of these characters in the novel is satire of ideological tendencies in Russian society, mockery of vanity, pride and hypocrisy, and humor that aims to entertain and emphasize the moral message of this work.

Вильнюски университет
Филолошки факултет
Вильнус, Литванија
svetozar.postic@flf.vu.lt

Примљен: 6. августа 2023.
Прихваћен за штампу октобра 2023.